

Kirjandus

1. Honko, L. Memorat och folktroforskning. In: Rooth, A. B. (ed) Folkdikt och folktro. Lund, 1978, pp 93-105.
2. Singer, M. When a Great Tradition Modernizes. An Anthropological Approach to Indian Civilization. Chicago, 1972, p 320.
3. Brunvand, J. H. The Vanishing Hitchhiker: Urban Legends and Their Meanings. London, 1981/1983, pp 27-45.
4. af Klintberg, B. Svenska folksägner. Stockholm, 1972, p 331.
5. Goss, M. The Evidence for Phantom Hitch-Hikers. Wellingborough, 1984.
6. af Klintberg, B. Do the Legends of Today and Yesterday Belong to the same Genre? In: Rörich, L., Wienzer-Piepo, S. (eds) Storytelling in Contemporary Societies. Tübingen, 1990.

TÄNAPÄEVA IIRI PÄRIMUSEKANDJA TRADITSIOONILISED USKUMUSED JA JUTUD

Patricia Lysaght. Iiri, Dublin

Usk üleloomulikkude on paljude sajandite vältel olnud iirlaste maailmavaate oluliseks osaks. Varakristliku perioodi kirjandus esitab näiteid selliste uskumuste eksisteerimisest vanemal ajal¹ nagu ka nende põlisest vanusest, sest sisu poolest kuuluvad paljud uskumused selgelt kristluse-eelsesse perioodi. Iiri ja angloiiri kirjandusest leiame tõendeid selliste uskumuste aktuaalsena püsimisest sajandite kestel ja kaasajalgi.² Moodne rahvausund ja suur hulk viimase saja aasta jooksul kogutud suulist pärimust osutab laialdasele sisima usu säilimisele, tema väljendusvormide ülimalle rikkalikkusele, mitmekesisusele ning olulisusele sellest osasaavate inimeste jaoks.³ Pilk tänapäeva iiri materjalile osutab, et rahvausund on olnud iirlaste rikkuseks paljude sajandite vältel.⁴ Tänapäevani on need uskumused säilitanud oma koha mitmete *gaeltacht* (iiri keelsete) ja *galltacht* (inglise keelsete) aktiivsete ja passiivsete traditsioonikandjate hulgas.

Sajandite eest täitis iirlaste kujutlusi inimeste maailmale suletud üleloomulik ilm väga mitmekesiste olenditega, keda nende tegevus viis tihti kontakti inimestega. Pole siis ka üllatav, et iiri mütoloogiline pärimus on imetabaselt rikas ja mitmekesine. Arvuka materjali liigitamine pole kerge. Sellele vaatamata (või tänu sellele) on õnnestunud luua iiri rahvafilosofia aluseks olevate üleloomulike olendite ja nähtuste liigitus⁵ nagu ka usundiliste teadete ja muistendite tüübi-

loetelu. Tugev usk üleloomuliku olemasolusse on tingitud ja püsib isikuomase ja sotsiaalse aktuaalsuse tõttu. See on sajandite vältel olnud lähtepunktiks sellise pärimuse säilimisele Irimaal ning kahtlemata mujalgi. Individuaalne hoiak mitmesugustesse mütoloogilise traditsiooni peegeldustesse hälbib, erineb ja muutub ajas ja ruumis. Käesolevas artiklis vaatleme ühe indiviidi - kaasaegse iiri pärimusekandja reageeringuid traditsioonilise usundilise pärimuse suhtes. Varasemates artiklites on juba mitmest aspektist käsitletud pärimusekandja jutuvestmise stiili ja usundilisi hoiakuid,⁶ seepärast piirdun seekord uskumuste tagapõhja käsitlemisega.

Proua Jenny McGlynn, koduperenaine ja ema viiekümnendate eluaastate alguses, sündis töölispererkonnas Iirimaa keskosa väikeses linnas, Leinsteri provintsis, mis pole Iiri folkloorikomisjoni poolt intensiivselt läbi uuritud majanduslike võimaluste puudumise tõttu.⁷ Erandiks mõned varase lapsepõlve aastad, möödus kogu Jenny elu selles linnas. Sel kombel oli ta ingliskeelse keskkonna ja kultuurimiljöö produkt ning ühtlasi ingliskeelsete iiri meediumide poolt levitatud ja neilt õpitud rahvapärimuse vahendaja. Tema tugeva kohaliku koloriidiga rahvaluule on ühtlasi osa üldisest kogu Irimaal ja kaugel väljaspool seda tuntud rahvausundilisest pärimusest.

Sellise traditsioonikandja suhtumist folkloori, repertuaari valikut, teemade ja motiivide tõlgendamist mõjustab ja määrab suuresti traditsiooniareaal, milles ta veetis kujunemisaastad, samuti abieluaastail kogetu. Jenny elas 22 eluaastani, abiellumiseni 1961. aastal, põhiliselt kogu aeg linnas, oma majas, koos emapoolse vanaemaga. Temalt, vanematelt ja õhtuti regulaarselt külas käivatelt naabritelt omandas Jenny hulgaliselt mütoloogilist pärimust. Uue kodu jutuvestmise õhkkonnas, kuhu ta sattus peale abiellumist, leidis märgatavalt usundilist pärimust ja nii kujunes temast aktiivne rahvaluulekandja. Ämmalt, äialt ning õhtuti majja kogunevatelt meestelt kuulis ta palju mütoloogiliste olenditega seotud rahvaluulet, vaimude ja haldjate maailmaga seotud kohamuistendeid.

Pole eriti üllatav, et sellises traditsioonilises jutustamist soosivas keskkonnas, kus mütoloogiliste nähtustega seotud pärimus oli oluline, muutus usundiline pärimus Jenny repertuaaris domineerivaks. Abieluaastail - noorust kõrvale jättes - kujunes temast vähehaaval aktiivne täisealisele kuulajaskonnale jutustaja. Teda hinnati kui vaimudega seotud pärimuse - Jenny meelisžanr - asjatundlikku esitajat. Valdava osa pärimusest varus ta lokaalsest kollektiivsest repertuaarist. Isiklikud, eriti *banshee* (iiri mardus, surma kuulutav halisev vanaeit - tlk) ja teiste surmaennetega seotud kogemused täiendasid Jenny usundiliste juttude varusid. Selles artiklis käsitlengi nende, uskumusi ja usundilisi muistendeid kodukäijast, kuradist, haldjatest ning mitmesugustest üleloomulikest nähtustest.

SURMAENDEID

Iiri traditsioon sisaldab rohkesti erinevaid surmaendeid. Kuigi nende formaalne liigitus puudub, näivad nad loomu poolest jagunevat üsna kindlatesse kategooriatesse formaalsete tüüpide, sisu ja märkidega, mis on aine käsitlemisel olulised. Surmaeneteks võivad olla endelised unenäod, nägemused ja lõhnad, üleloomulike olendite või nähtuste viirastused, surnud inimeste teisikud, endelinnud jpm ning põimingud nendest nähtustest.⁸ Üldtuntud surmaenne on vaimu või viirastuse nägemine; alljärgnevas jutus tuletab Jenny meelde oma ema kogemust täpse surmateate saamisest.

“Niisiis pesi mu ema ühel päeval maja tagaaknaid ja tema juures ööbis kaugemalt pärit nõbu. Ja ta nägi, kuidas too tuli aeda, ja ema ootas, et ta tuleb majja sisse, kuid ta ei tulnud. Siis läks ema välja vaatama, et kuhu ta jäi, ja väljas polnud tast jälgegi. Ja siis ta mõtles, et ilmselt kujutas ta seda endale ette. Õhtul, kui ta läks nõole voodit seadma, toodi sõna, et ta leiti surnuna jalutamispaiagast. Ta leiti surnuna. Ta suri ja tuli tema juurde tagasi oma surmast teatama. Ema uskus, et see oli nii.”⁹

Jenny enda esimene mälestus surmaende kogemisest on seotud naabri surmaga. Tema ja ämm kuulsid ühel sügisööl köögis tule ääres istudes “viirastusliku surnuvankri” tulekut. Uuesti kuulis ta seda, kui suri Inglismaal elav nõbu. Seda ennet kirjeldab ta järgmiselt:

“Istusin ühel ööl ja lugesin ja Gus (Jenny mehevend) oli voodis, ja siis tuli äkiline tuulehoog. See lõhkus ust, kuid ma hüppasin üles nii ruttu kui suutsin ja panin ukse riivi, nii et ta ei saanud seda enam lõgistada. Ja peale seda kuulsin ma, kuidas hobune tuli klobinal. Mul tõusid juuksed peas püsti- olin kohutavalt hirmu täis. Gus ärkas üles, tema kuulis ka müra. Ta tõusis üles. Ja ta nõrkes, sest tema oli seda juba enne kuulnud. Ja ütles: “See on surmavanker, nüüid saame surmasõnumeid.” Ma arvan, et see oli umbes kaks nädalat peale mu nõbu Tom Conroy surma Inglismaal.”¹⁰

Jenny usub samuti, et ta sai oma ämma surma kohta eelteate. Nad olid ämmaga lähedased ning temalt omandas Jenny rohkesti usundilist pärimust. Oma jutustuses kirjeldab ta haiglasoleku ajal juhtunud tähendusrikkaid sündmusi.

“Kui ämm suri, olin mina haiglas. Oli aprillikuu ja ma olin haiglas viimast last sünnitamas. Ja varem, päeva ajal, sain kuulda, et ta ei tunne end hästi. Mulle ei öeldud, et tal on halb, vaid et ta ei tunne end hästi. Ja ma olin peale õelt unetablettide saamist ärkvel. Umbes pool üksteist või veerand kaksteist tuli kohutav tuulehoog ja lõhkus akna lahti. Te teate ju neid haigla aknaid, mis käivad alla lahti, väikesed kitsad aknad, mis avanevad alla? Aken langes alla ja eesriie langes alla, ja järgmisel päeval palusin õel helistada, te saate aru, ma tahtsin teada, kuidas mu ämmal läheb. Ja ta oli

*surnud selle tuulehoo ajal. Võibolla juhtus see selletõttu, et ma mõtlesin te-
mast. Kuid ma arvan, et nägin teda peale tuulehoogu oma voodi jalutsis. Ma
hüüdsin õde ja kõik. Olin tõepoolest segi sellest kõigest ja... ta suri täpselt sel
ajal, kui ma arvasin, et ta oli minu juures tuulehooga. See pidi minuga
juhtuma.”¹¹*

Mõned dramaatilisemad isiklikel üleelamistel põhinevad jutud tulenevad sügavast ja kindlast usust iiri surmakuulutajasse bansheesse. Ta on selle laialt levinud uskumuse parimaid tõlgendajaid. Jenny väidab, et on nii kuulnud kui näinud enda ja naabrite perekondades peatse surma ennustajat. Sellega seotud teateid, memoraate ja muistendeid on käsitletud mujal, siin esitame vaid üleloomuliku surmakuulutaja hüüde kirjelduse. See on üks levinumaid bansheega seotud uskumusi. Viimistledes kirjeldust karjest, mis oli “õudne üleloomulik oie” esitab ta oma redaktsiooni:

*“Oh, koerad lärmasid kohutavalt valjusti ja... tänaval tema läheduses
olid mõned koerad. Koerad olid tal ümberringi ja haukusid ja tema oigas...
Inimesed ütlesid, et see on koerte ulgumine, kuid neil häälteel on suur vahe.
Tegelikult sa saad ise ka seda häält teha. See on nagu meeletu karje, kui
keegi on kohutava pinge all ja... karjatas... miski.... Selline on see hääl...”¹²*

*“Noh, kui ma kuulsin seda esimest korda, läksin üleni külmaks - mul oli
tunne, et surm on lähedal. Ma ei oska praegu täpselt kirjeldada, mis tunne
see oli, kuid see oli kohutav. Sa muutud üleni külmaks ja sinust läheb külm
jutt läbi, kui sa kuuled seda karjet esimest korda. Kujutled, et seal on keegi,
kes hüüab sind sel hetkel appi. Sa ootad koos mõirgega appikarjet...”¹³*

KODUKÄIJA

Meie jutustaja usub kindlalt katoliku doktriini surmajärgsest elust. Ta on veendunud, et surnu võib tagasi pöörduda ja kodus käia. Ta kinnitab: “*Ma usun kindlalt, et surnu võib kodus käia... Ma usun vaimudesse... surnud on vaimud; mõned neist on head ja teised halvad...*”¹⁴

Jenny tasandab ratsionalistlikumaks surnu tagasituleku kristlikes “puhas-
tuslugudes” (karistused jumala tahtmisest üleastumise eest, surnust ülestõus-
mine, ilmutamine peale surma). Kuigi Kristuse surnuist ülestõusmine kinnitab
Jenny usku vaimudesse ja hinge, lähtub see teadmine peamiselt ilmalikust rahva-
pärimusest.

Uskumuste keskkond ja jutud, milles väljendub tema usk surnu tagasipöör-
dumisse, põhinevad perekonnaliikmete korduvail kogemustel. See annab
tunnistust kohapeal aktsepteeritud kalduvusest kogeda ja identifitseerida üle-
loomulikke elamusi.¹⁵ Puudutasime seda teemat eelmises lõigus. Võib näida
üllatav, et usk surnu tagasitulekusse ei põhine ainult isiku enda kogemustel.

Esitame siinkohal mõned põhjused, miks see nii on. Surnu nägemine ja elava ning surnu füüsiline kohtumine on iiri traditsioonis sagedased. Jennyl on eriline võime (nii tema enda hinnangu kohaselt kui ka selle põhjal, mis peegeldub juttudest) pigem kuulda ja tõlgendada üleloomulikke helisid, kui näha või mõnel muul füüsilisel viisil nendega kontakteeruda. Ta tunnistab: “*Mõned inimesed sünnivad kuuljate ja nägijatena, teised ei suuda midagi kuulda ega näha. Mina kuulen asju, tegelikult ei näe ma kunagi midagi, vaid kuulen...*”¹⁶ Niisiis on üleloomuliku maailmaga suhtlemisel täheldatavad tema auditiivsed võimed ja on arusaadav, et tal võivad puududa isiklikul visuaalsel kogemusel põhinevad jutud kodukäijast.

Teine, sama oluline põhjus, miks Jennyl puuduvad isiklikul kogemusel põhinevad jutud tagasipöörduvast surnust, on ühenduses sellega, et iiri folklooris on ühte sulanud uskumused haldjatest ja surnust. Jenny-suguse pärimusekandja puhul, kes kaldub kriitiliselt kaaluma kõiki üleloomuliku elamuse aspekte ja alles seejärel väljendab nendega nõusolekut, võivad sellised sündmused pikemat aega edukalt püsida *numenina*.¹⁷ See iseloomustab selgelt järgmist seika: mõnikümmend aastat peale juhtumit, mida ta peab üleloomulikuks, tõrgub ta ikka veel elamust kodukäija arvele panemast. Ja seda hoolimata sellest, et ämm, keda Jenny respektieris üleloomuliku pärimuse kandja ja kogejana, tõlgendas sündmust nõnda:

“...Ja teisel ööl, enne kui ämm voodisse heitis, ma istusin ja lugesin ja tema ütles: “Jenny, ehk sa heidad nüüd enne keskööd magama ja jätad köögi surnutele? Nad ütavad ringi.” Olin lugemisest nii haaratud... ja aeg lendas, ja Tom hüüdis mind: “On aeg voodisse heita!” Tõusin ja läksin läbi toa ja olin just ukse juures, kui praepann lõi mulle selja tagant vastu jalgu. Ämm oli riputanud selle üles märkvardasse, et hommikul oleks mugav võtta. Ja pann lõi mind vastu jalgu selja tagant sel ajal, kui ma läksin tagatuppa... Ja köögis polnud hetkel kedagi, ainult mina. Tähendab, ma häirisin kedagi, kes tahtis köögis istuda.”¹⁸

Konstateerisime juba, et traditsioonikandja surnuga seotud uskumused põhinevad kogetul, iiri pärimusel ja katoliku kiriku õpetusel. Suur osa on iiri folkloorile tüüpilistel vanadel ja püsivatel surnutega seotud kujutlustel. Üks selliseid arusaamu seostub kujutlusega surnu kõikjalolemisest. Erilisteks lokalitatsioonipaikadeks on nii kodu kui ka objektid avamaastikul (mäed, kaljud, mäeahelikud, kalmistud, saared jne). Valitses (ja võibolla püsib tänini) arvamus, et on olemas erilised surnute eluasemed või riigid. Kujutluse järgi on surnute teispoolne maailm suuresti inimeste ilma sarnane. Järelikult võib surnu olla kõikjal ja ükskõik kus, kas kindlas kohas või liikvel avamaastikul. Eelistatud asupaigaks oli neile kodumaja ümbrus, niisiis oli traditsioonist johtuvalt paratamatu öösel vett välja visates hoiatuseks hüüda *seachain beware*. Jenny

rääkis, et vett tuleb valada maa peale. Maja naabus on samuti surnu eelistatuid asupaiku - see võib olla puhastav. Järgmine Jenny poolt jutustatud versioon kogu Inglismaal tuntud muistendist illustreerib seda vaatenurka:

“Noh, minu onu käis ema juures kaarte mängimas ja võttis mõned semud kaasa. See oli tükk aega tagasi, viimase sõja ajal. Igal õhtul ütles üks mees sisse astudes: “Imelik, kes on see mees värava juures? Ütlen talle alati head ööd ja kunagi ta ei vasta mulle.” Onu tüdines sellest ütlemisest ära ja lubas, et paneb üheks ööks värava juurde mehe. Oli kuivalge öö, ta läks välja, ja täpselt seal, kus Paddy oli ütelnud, mees ka seisis.

Ja Paddy läks, ta oli läinud läbi värava ja ütelnud: “Head õhtut teile mõlemale.” Mu onu kaotas meelemärguse! Ta nõrkus hirmust, kui Paddy ütles: “Head ööd teile mõlemale!” Silmnähtavalt oli värava juures keegi ja see oli ülalt mõisnik. Värav on siiani oma kohal.”¹⁹

Laialt on tuntud ka uskumus, et surnu tuleb elavate juurde kummitama. Jutud kõnelevad sellest, et surnuid on nähtud nende töö- või elupaigas. Nii käitub järgmises muistendis maaomanik, valvates peale surma oma varandust edasi.

“Nojah, ta armastas oma maad väga ja hoidis sellest nii kinni, et keegi ei tohtinud seal isegi jalutada. Üks poiss ütles, et kui ta sureb, siis nad jalutavad seal või teevad midagi muud. Ja ta vastas: “Elusalt või surnult - ma valvan oma maad.” Ja paljud inimesed nägid teda peale surma seal ja nüüd on ta juba üle neljakümne aasta surnud.”²⁰

Peaaegu universaalne on uskumus, et hämarad ja pimedad ajad - videvik ja öö - kaitsevad teise ilma olendeid. Kummitustele ja vaimudele on need ilmutamisajad *par préférence*. Inimeste eksimusi selle õiguse vastu pandi pahaks ja üleloomulik olend võis eksinule tihti otsekohe oma meelepaha väljendada. Hästituntud manitsusvormel kõlab nõnda: “Päev on elavate ja öö surnute jaoks.”²¹ Niisiis riskivad inimesed öösel, eriti südaöö paiku, väljas surnuga kokku sattuda. Mõnikord võis viimatimainitu olla kardetavam kui praegusel ajal tundub. Järgmine memoraat kirjeldab traditsioonikandja äia isiklikku üleelamist, põhinedes sellel uskumusel ja ideel.

“... Äi, andku Jumal talle rahulikku hingamist, oli siis õige noor ja neil polnud tuld. Tema ja naaber käisid üle farmerite põldude tuld toomas. Ja seal oli eriline oks, mis ulatus üle tee, aga äi kartis seda kärpida, sest see oleks olnud liiga silmaganähtav. Teine mees tulega oli nii hulljulge, et ütles, et tema teeb seda. Ta oli üleval oksa peal ja äi oli teisel pool, ta oli üleval üle tee ulatava oksa peal, ja ilmus mees ja ütles: “Öö on surnute ja päev elavate jaoks - mine koju!”

Nüüd hakkas naaber muidugi veidi pelgama, läks koju ja kui ta koos äiaga järgmisel ööl uuesti läks tuld tooma, ütles ta, et nad katsuvad selle

oksa ära võtta sellele vaatamata, kas seal kedagi on või ei. Äi lubas, et ta ootab teda. Mees oli puu otsas. "Teie mees on jälle siin!" üteldi - äi kuulis ainult häält seda ütlemas. "Öö on surnute jaoks ja Jumal hoidku, et ma ei pea seda teile kolmandat korda ütleva või te peate igal ööl väljas olema.""

Lisades, et kolmandal ööl kartsid mehed tagasi minna, jätkab ta: "Neid sõnu öeldi siis, kui inimesed jalutasid öösiti tänavail. Või patukahetsuseks või mõnel muul säärasel puhul."²²

Pattukahetsev surnu on iiri folklooris laialt levinud kodukäija tüüp. Need rahutud maistes kütetes surnud võivad esineda kas kindlal ajal nähtavate isikutena või karistuse tüüpkujudena või süütult surnutena, kelle vabastab elava inimese sekkumine. Vabanemine toimub surnu palve täitnud inimese vahendusel. Abi, mida surnud vajavad, on erinev. Meie traditsioonikandja jutudes vajavad nad palvetamist või tuleb täita mingi ülesanne, mille tulemusel toimub a priori vabanemine.

Tegelikult on muistendite tsükli keskmeks idee, et "süütu" surnu vajab inimese abi lõplikuks vabanemiseks maapealsest purgatooriumist. Osas muistenditest toimub elava inimese ja naasnud surnu vahel üldine dialoog, peaaegu sine qua non muistendi tüübis. Inimesed võtavad kontakti või lausa sunnivad surnut rääkima, kasutades traditsioonilist pöördumisvormelit ja lausudes *In ainm Dé cad atá ag cur isteach ort?* (Jumala nimel, mis sind vaevab?) Surnu saab seejärel anda oma olukorrast ja vajadustest teateid ning lahkub peale abi saamist.

Üks pärimusekandja muistenditest on kohandatud peaaegu täiesti tema vanematele. Ta jutustab seda kui vanaisaga sündinut.

"*Ta pidi hilisööni rabas müttama, et päästa talveks osa heina. Terve nädala nägi ta igal ööl auto taga kõndimas meest. Nad ei rääkinud. Vanaisa oli väga sõbralik mees, tema rääkis igaihega. Ta läks mehe pärast närvi ja peatas nädala pärast auto ning sõnas: "Jumala nimel, mees, kui sa oled elav inimene, siis räägi minuga, ja kui sa oled surnu, siis mine taevasse!" Ja siis kõlas hää, kuid see polnud inimhää, sest vanaisa ütles, et mees ei liigutunud suud. Ta ütles: "Ootasin, et keegi ütleks mulle, kuhu minna!" Ja siis ta kadus. Varsti peale seda vanaisa suri.*"²³

Kollektiivsesse pärimusse on kindlalt juurdunud uskumus, et isik, kes sureb maapealseid kohustusi täitmata, tuleb tagasi. Ta on maiseis kütkeis, sest inimlike tegemiste tõttu on ta määratud rahutult rändama, kuni täidab elava inimese abiga oma kohustused või täidab keegi need tema eest. Seda uskumust illustreerivad kaks järgmist katoliku preestritest kõnelevat memoraati. Esimeses ei saa preester rahu, sest tal jäi Neitsi Maarja grott, mille jaoks ta enne surma raha kogus, lõpetamata.

"*Ma kuulsin ühte lugu preestrist, kes käis tagasi: ta tahtis grotti ehitada ja oli selle jaoks raha kogunud. Ja ta arvas, et tuleb tagasi vaatama, et mis*

juba tehtud on. Ja neil oli olnud eraldi missa ja protsessioon ja kõik - groti avamise puhul. Ja preester ei olnud sellest siinamaani kuulnud. Ta arvas, et peab tagasi tulema, kindlasti peab tagasi tulema, et lasta grott ehitada, ja see oli juba valmis.”²⁴

Teine, Iirimaal väga tuntud muistendi variant, kõneleb surnud preestrist, kes tuleb koju, et lubatud missa läbi viia. Ta ei saa seda teha ilma inimese abita ega tunnistajata. Enamlevinud redaktsioonis satub naine kogemata ööseks kirikusse luku taha ja, ärganud keskööl ootamatust kiriku valgustamisest, näeb, kuidas missarüüs preester tuleb käärkambrist ja läheb altari ette. Ta vaatab kirikus ringi, küsides: “Kas siin on kedagi, kes võiks mind missa ajal teenida?” Naine hakkab kartma, lahkub hommikul kirikust ja avaldab juhtunu kihelkonna vaimulikule. See läheb järgmisel ööl kirikusse ja kui surnud preester uuesti ilmub ja küsib (tihti toimub see kolm korda), vastab kihelkonna preester, et tema võib missa ajal teenida. Teenistuse lõpul pärib ta surnud preestrit, miks too tagasi tuli ning kuuleb, et ta ei pääse taevasse enne, kui on täitnud oma kohustuse ja pidanud missa, mille eest talle oli juba tasutud. Seejärel surnud preester haihtub. Jenny variant kõlab nii:

“See juhtus siinsamas Mountmellickis, vanal Kabeli tänava otsas asuval kalmistul. Meestel oli aastate eest kombeks istuda silla peal, mängida kaarte, laulda ja muud sellesarnast teha. Ja ühel ööl oli minu äi sillalistujate hulgas ja nad kuulsid psalmi laulmist. Mida valjemini psalm kõlas, seda närvilisemaks nad läksid. Ja nad põgenesid kabuhirmus. Järgmisel hommikul läks äi naabriga koos preestri juurde ja nad kõnelesid talle juhtumist... “Miks te ei läinud ega teeninud missat,” kostis preester, “oma hirmuga tegite mulle nüüd palju tüli.” Ja nad läksid järgmisel ööl koos preestriga tagasi missat pidama...”²⁵

Surnu tuleb elavaid abistama

Selliste lugude kõrval, kus surnu naaseb elavatelt abi saama, käibib hulgaliselt jutustusi elavatele appi, nõu andma või neid hoiatama tulnud lahkunutest. Meie pärimusekandja repertuaaris on selliseid jutte vähe. Üks neist kõneleb, kuidas surnud ema käis sõbralikult kodus oma laste eest hoolitsemas. See on Iirimaal haruldane muistend:

“Jah, ma kuulsin lugu neljast lapsest - ühest kuni viie aastani. Ja isa püüdis tööl käia, maja korras hoida ja lapsi toita. Ja ta ei saanud aru, kuidas lapsed suutsid hoida maja puhta, tule ahjus praksumas ja valmistada igaks õhtuks toitu. Ühel õhtul küsis ta vanema tüdrukü käest, kuidas ta sellega toime tuleb. Nad istusid pimedas koldetule valgel ja toit küpses. Lapsed ütlesid, et seda ei tee nemad, vaid ema käib neil abis. Ta oli kaks või kolm

aastat nende juures käinud, enne kui mees aru sai, et ta seal käib. Ta käis neid abistamas, sest lapsed olid liiga väikesed, kui ta lahkus.”²⁶

Teises muistendis rõhutatakse taas viimase sakramendi tähtsust. Üldlevinud uskumuse kohaselt võib surnu naasta, et tuua surija juurde preestrit. Meie pärimusekandja jutustus kõneleb emast, kes toob vanglas surevale pojale preestri. Preester tõi kirikust õnnistatud sakramendi.

“... Ta läks naisega koos alla ja see läks ees. Kui nad möödusid väravast, avas ta need preestri ees ja tõi ta kongi juurde. Peale pihtimist ja viimaste riituste sooritamist küsis ta vangilt, kes oli see noor naine, kes talle preestri tõi. Ta kirjeldas vangile naist ja see vastas: “See oli mu ema. Ta suri kakskümmend aastat tagasi.” Nii tuli ema oma poega päästma, et see saaks viimase sakramendi.”²⁷

Et inimesed püüdsid viivitada viimase sakramendi korraldamisega, kuni isik oli juba äärmuslikus seisundis, aga üksiti kartes, et ta sureb seda vastu võtmata, oli probleem püsivalt aktuaalne. Muistend varieerub iiri traditsioonis: sageli kirjeldatakse, kuidas kurat surija juurde ilmub - seegi peegeldab inimeste tegelikke kartusi.

Surnu võis tulla tagasi, anda teateid või isegi hoiatada sugulasi eluteel ootavate muutuste eest. Sellest kõneleb järgmine muistend:

“Ma mäletan meest, kes rääkis mulle loo halbade inimestest. Nad olid tütre kaotanud. Ja nad olid alati igas asjas ja ka endi vastu väga karmid. Igal võimalusel nad lunisid, laenasid või varastasid ja neil oli palju. Nad olid väga karmid inimesed. Üks tütar suri, aga isa jätkas kurja teed. Ja tütar tuli koju ja jättis käega jälje isa voodi jalutsisse, et ta ei peaks seda unenäoks. Ta tuli tagasi ja ütles, et isa muudaks kombeid, ja et üks kord oma elu jooksul osutas ta ligimesearmu ja see armuand on põrgus tema ja kõige põletavama leegi vahel.”²⁸

Pahatahtlik surnu

Kujutlus kurjast üleloomulikust olendist on teiste üleemeeliste nähtuste ja olendite hulgas väga levinud. Kurjuse dispositsiooni põhjused pole alati teada, kuid võib arvata, et selleks on olendi igikestev kannatusrikas karistus nurjatute tegude eest. Siit tuleneb nende õelus hilisööl kohatud inimeste vastu. Mõned neist on rangelt kindla paigaga seotud ning on saanud sellelt ka oma nime. Nad ilmuvad mehe või naise, erinevate loomade või lindudena. Neid saab tagasi hoida või eemale tõrjuda erinevate vahenditega, kuid preestri jõudu on peetud eriti mõjusaks. Usuti, et ta võib piirata ja pagendada need ringi sisse või panna täitma lahendamatut ülesannet nagu *gad um ghainimh* (liivast köit punuma).

Kaks järgmist muistendit kirjeldavad zoomorfse kurja olendiga kohtumist. Esimeses muistendis ilmub ta iiri folklooris kurjaga ambivalentsetes seostes

kalkunina. Alguses saatis tema kui tähtsa kodulinna aktsepteerimist kartus ja hirm linnu võõramaise päritolu, tumeda värvuse, välimuse ning käitumise iseärasuste ees. Uskumuste kohaselt peetakse kalkunit üleloomulike olendite, eriti kuradi ja pahatahtlike surnute vastaseks. Teisalt arvati ka, et tal on deemonlik iseloom ja et ta võib olla kurja kehastus või muutuda selleks.²⁹ Viimatimainitud uskumust illustreerib järgmine muistend:

“Arvati, et suur kalkun on kuri vaim. Halb inimene, kes suri pattu kahetsemata, käis kodus ja pugus kalkuni sisse. Iga kord, kui katsuti kalkunit kinni püüda ja ära tappa, kadus ta ära. Nad ei leidnud teda kusagilt. Ta läks üles parvepoiste juurde - mäletad sa neid parvetajate vanu maju? - ta saabus sinna öösiti ja hoidis neid kogu öö ärkvel. Ja nad kutsusid preestri ja see ütles, et kuri on võtnud linnu kuju. “Tegelikult siin lindu pole, vaid on kuri vaim,” ütles ta.

Noh ja siis ta sundis teda kesta heitma ja pani ta kinni ja seal polnud enam kedagi.”³⁰

Teises loos kehastub kuri vaim mustaks koeraks. Koera on peetud inimese truuks sõbraks. Tihti suhtuti temasse hästi kui olendisse, kellel on võime tajuda üleloomulike jõudude lähedust ja sel puhul hoiatada ning kaitsta peremeest. Rahvausund omistab koerale ka deemonlikku loomust. Tihti väljendub see lugudes loitvate silmadega, enamasti mustadest koletusuurtest põrgukoertest. Nende ilmumist seostatakse kindlate kohtadega. Niisuguseid koeri peeti tihti kurjadeks vaimudeks ja selliseid olendeid tuli tõrjuda või hoiduda neid eksitamast.³¹ Meie traditsioonikandja muistendis kõneldakse sellisest mustast koerast.

“Noh ja Manor Lane’is tee pöörakul seisab kaks raudväravat: üks otse teise vastas, kohe pööraku juures. Igal ööl kesköö paiku hüppas must koer või koera kuju üle värava ja ta silmis loitsid tulekerad. Ühel ööl tuli kõvasti purjus naabrimees koju ja lõi koera, ja ta lõpetas siniste silmade ja tosina murtud ribiga. Ta ise arvas, et asus kindlasti mõne koera kuju võtnud vaimu peateel ja teda löödi segamise eest. Arvati, et sellises paigas on hädaohtlik kedagi takistada, aga seda seletada ei osatud. Vaimude teel - kas sa saad aru?”³²

KURAT

Rahvausundis valitseb arvamus, et ka kurat võib ilmuda koerana.³³ Iirimaal võib kurat omandada samuti kassi kuju.³⁴ Imelikku üksikut musta kassi peljati. Kassi peeti pikka aega halvaendeliseks, kreeka ja rooma pärimuses aga ülemeelise kurjaga kaasaskäivaks loomaks. Kristlikus traditsioonis domineeris assotsieerumine kurjuse, pimeduse ja salajasega. Keskaegsete jutlustajate jaoks

oli kass saatana sümbol³⁵ ja see kujutus säilis ka rahvausundis.

Preestri võimet kurje vaime peletada on juba mainitud. Iiri muistendid kirjeldavad preestreid vägevate ja edukate kuradi vastastena. Tutvume iiri traditsioonile tüüpilise jutustusega, milles kirjeldatakse lähemalt kass-kuradi minemakihutamist:

“Jutt oli vanast naisest, kellel suri mees ära ja vana must kass eksis tema juurde. Eksis majja ja naine toitmis teda. Tollal käisid preestrid külastamas kodusid. Ühel õhtul tuli preester naise poole, ja too keetis teed või midagi muud. Ja kass tuli sisse ja naine jättis tee sinnapaika; selle asemel, et kostitada preestrit edasi, tõstis ta tee tulelt ja hakkas kassi toitma. Siis igatahes tuli naine tagasi ja jõi preestriga teed. Preester päris, kui kaua on kass majas olnud, ja naine vastas umbes nii, et ta tuli alles peale mehe surma ja on talle seltsiks. Siis ütles preester: “Ma puhastan su temast.” Ja naine vastas: “Oh, kui julm tegu see on, tõesti, milline julmur võib seda teha.” Ja preester ütles: “See pole kass!” - “Kes see siis on?” päris naine, “siin ta on ja siia ta jääb.” Preester ütles: “Ma ei võta sind kuulda, vaid näitan sulle, kes see on.” Ta pani stoola ülle ja hakkas palvetama, ja siis hakkas kass tõeliselt suureks muutuma, mehekasvu, muutus meheks, ja läks uksest välja ja kadus. Rohkem seal kassid ei räägitud. See kohutas naist, peale seda ta pelgas musti kasse.”³⁶

Usuti, et kurat võib ilmuda inimesena. Meie pärimusekandja sõnutsi: “Kurat võib ilmuda mistahes kujul: kassi, koera, inimese, mõne looma või linnuna. Ta võib võtta mistahes kuju.”³⁷

Üks paljudest rahvausundis kuradiga seotud kujutelmadest esitleb teda kirgliku kaardimängijana.³⁸ Seda on peetud tema meelelahutuseks.³⁹ Seesuguses uskumuse pinnalt võrsunud muistendis tuntakse kurat ära kapjade järgi. Christianseni norra rändmuistendite kataloogis on seda muistendit (nr 3015) nimetatud “Kaardimängijad ja kurat”.⁴⁰ Järgmine muistendivariant Jenny repertuaarist paigutab kaardimängusteeni Iirimaa suuremasse katoliku seminari Maynoothi Kolledžisse. Ta ühendab selle tekke- ja seletusmuistendiga sealse seminari põrandal nähtavate kabjajälgede algupärast.

“Ma olen kuulnud lugu kabjajälgedest. See juhtus Maynoothi Kolledžis. Ma arvan, et üliõpilased õppisid ja see oli nende viimane õping enne preestriks saamist. Ja õppimise asemel mängisid nad kaarte. Ja imelik tudeng ilmus platsi, nendega kaarte mängima. Ja loomulikult, nagu nendes juttudes alati juhtub, poti äss kukkus maha ja üks poistest kummardas seda üles tõstma ja nägi võõral kapju. Kaks üliõpilast tegid endale otsa ja üks neist elas nii kaua, et jõudis loo ära rääkida. Ja arvatakse, et siiani on kolledžis jalajäljed nähtavad. Mina nägin lehma sõrajälgede moodi jälgi. Nägin seda kolledžis. Küdi viis mu ükskord sinna ja näitas mulle, ja ta naeris, kui ma küsisin: “Kuidas said kivipõrandasse lehma sõrajäljed?” See pidi arvatavasti olema

kurat ise, kes tuli neid enne preestriks pühitsemist õrritama - mis sina arvad?”⁴¹

Kuradi katsed surija juurde kutsutud preestrit takistada on iiri rahvaluules levinud teema, mis on inspireerinud tervet rida muistendeid. Et preestrit viivita- ma sundida, kasutab kurat paljusid võtteid: tekitab preestri ümber paksu udu, ilmub teda ründava musta koerana, loob tema teele näilisi tõkkeid, illusiooni teel lebavast kuldmundist (nagu järgnevas jutustuses) või armsa häälega laul- misest.

Esimeses seda teemat illustreerivas muistendis tunneb stoola ülle tõmma- nud preester kuradi seatud lõksu ära, jätkab halastuse teekonda ja jõuab õi- gekss ajaks surijale viimast sakramenti jagama.

“Niisiis arvas ta, et ta on teel siia, külateel. Ja ei lasknud inimesi mööda. Ühel ööl oli naine suremas ja mees läks preestri järele. Preester tuli hobusega ja nad läksid mööda kitsast külateed, sest see oli kõige lühem tee naise ko- duni, ja oli kuivalge öö ja kaks krooni säras maas. Preestril oli loomulikult ekstra haige külastamiseks stoola seljas. Ta ütles mehele: “Sõidame edasi, ära peatu, sa saad oma kroonid tagasi tules.” Mees oli küll loomulikult kaht krooni maas lebamas nähes väga tõrges ning järgnes äärmiselt vastumeel- selt, sest tal oli raha vaja. Ent ta järgnes kuidagiviisi, täites preestri käsku, ja tagasi tules peatas preester hobuse ja käskis tal maha tulla ja võtta kroonid üles. Ja need olid kaks selle kuju võtnud hobuse kabjanaela. Ja ta ütles: “See oli kurat, kes püüdis meid peatada, et ma ei jõuaks õigeks ajaks naise hinge päästma.”⁴²

Teine muistenditüüp illustreerib juhtumit, kus preestrit petetakse laulmise- ga (mõnikord olid takistajateks kaks musta koera)⁴³ nii, et ta kuulab laulu lõpu- ni⁴⁴ ja läheb siis edasi, avastades, et inimene on vahepeal surnud. Muistendi aluseks on mõistagi asjaolu, et kurat võidab inimese hinge endale.

“...Käib jutt, et ühel ööl - sel ajal külastasid preestrid surijat ratsa - saade- ti talle järele. Teel kuulis ta ilusat, mahedat lauluhäält põldude kohal heli- semas. Nõnda peatas ta hobuse, et laulu lõpuni kuulata, ja kui ta jõudis haige juurde viimset armu andma, oli see surnud. Ta jäi hiljaks.”⁴⁵

HALDJAD

Peale surmaennete, kodukäijate ja kuradi usub meie pärimusekandja kindlalt ka ühte osa haldjatega seotud pärimusest. Reidar Th. Christiansen iseloomustas haldjausku kui “uskumuste kompleksi, mille järgi maal eksisteerib inimeste kõrval teine, neile tavaliselt nähtamatu rass ...”⁴⁶ Usk haldjarahvasse on ilmselt sama vana kui inimene ise. Iirimaal on see olnud väga tugev ja püsib väheste inimeste maailmapildis tänini. Publitseeritud tekstinaidete⁴⁷ võrdlemisel meie pärimuse-

kandja repertuaariga selgub, et viimastel on eelduspäraselt tugev kohalik koloriit.⁴⁸ Iirimaa haldjausule see tüüpiline pole. Et haldjapärimusse puutuvaid muistendeid ja reageeringuid on detailsemalt esitatud mujal ja meie pärimusekandja repertuaaris on nad kõrvalised, piirdugem siinkohal seniste käsitluste kokkuvõttega.

Haldjapärimuse põhilised teemad on haldjate maailma asukoht, haldjate teke ja lunastuse lootus, nende sotsiaalne ja muu elukorraldus, välimus, riietus ning haldjate ja inimeste maailma vastastikune suhe. Analüüsi põhjal võib nentida, et suhtumistes erinevatesse teemadesse ulatuvad Jenny hoiakud kindlast usust haldjamaailma olemasolusse ja sama tugevast veendumusest, et sellesse mingil kombel sekkumine on rumal, ebakindluse ja kõikuva hoiakuni pärimuste suhtes, mis seletavad haldjarahva teket ja nende igapäevaelu üksikasju. Laste ja täiskasvanute röövimist haldjate poolt ei pea ta usutavaks.

Töenäoliselt võib nentida, et haldjausk on Iirimaal üldjoontes püsivam olukordades, kus jutt on seotud maastiku iseärasustega. Sellele osutab meie pärimusekandja repertuaar. Kindel veendumus haldjamaailma olemasolusse seotub tal tähtsama kohaliku maastikuobjektiga - künkaga tema kodu läheduses. Seda kohta peab ta pühaks, ta teab muistendeid paiga häirimisest tuleneva kättemaksu kohta.

Tema arvamus traditsioonilisest haldjate päritolust (need on halvad, jumala ja peangel Miikaeli poolt taevase sõja ajal allaheidetud inglid) on siiski ambivalentsem. Kuigi ta jutustab mulle pärimusliku seletuse haldjate tekke kohta, pole ta selles ise veendunud. Talle tundub, et haldjad on kuidagi seotud surnutega ja et nad peaksid tegelikult olema muistsed surnud, kes elavad küngastel ja mägedes.

Haldjate päritoluga on ühenduses pärimus nende lõplikust hävingust viimisel kohtupäeval. Iiri traditsioonis peetakse nende hukkumist paratamatuks: langenud inglitel pole lootust lunastusele. Kuigi jutustaja suhtub nende päritolusse ambivalentset, teab ta siiski Iirimaal üldtuntud muistendisüžeed, mis põhineb uskumusel, et haldjad on langenud inglid ja seega pole neil lootust viimselpäeval taevasse tagasi pääseda. Refereerigem tema juttu: preester kohtab üksildasel teel ootamatult haldjat, kes tahab viimisel kohtupäeval taevasse minna. Preester käsib tal sõrme lõigata ja kuna sealt verd ei tule, ütleb, et teda ei päästeta enne, kui ta kehas on nii palju verd, et ta saab sellega kirjutada oma nime.

Inimeste üleloomuliku röövimise teema peegeldub iiri folklooris mitmeti. Meie jutustaja mainis kahte motiivi: väikese lapse röövimist teise ilma ja pruudiröövi katset. Mõlemad on muistendid. Vahetatud lapse lugu on rahvusvaheline rändmuistend nr 5058,⁴⁹ mis on Iirimaal laialt levinud ja põhineb uskumusel, et haldjad võivad inimesi (ja loomi) ära viia, jättes hälli pödura asemiku (gaeli keeles *iarlais*) või vahetatud lapse. Meie traditsioonikandja versiooni kokkuvõte

on järgmine: laps karjub kogu aeg ega kasva. Toast kostab muusikat. Sugulased otsustavad tema välimuse ja imeliku käitumise põhjal, et tegemist on vahetatud lapsega. Emal palutakse kodust lahkuda, isa ajab ahjuroobi tuliseks, ähvardab last sellega kõrvetada ja toob kuuldavale ähvardusi. “Laps” kaob selle peale kohutava karjatusega ja väike tüdruk tuuakse tagasi.

Jutustaja ei usu seda lugu. Tema arvates saab kujutlust vahetatud lapsest täiesti tavaliselt seletada: neid lapsi võidi näiteks valesti toita. Seega, kui laps saab õiget toitu, “saadakse tagasi” normaalne laps.

Jutustaja pragmaatiline seisukoht tuleb ilmsiks ka selgitustes haldja pruudiröövimislugude uskumusliku tausta kohta. Jenny muistendi teisend on lühidalt selline: haldjad üritasid pruuti röövida ja pääsesid inimese abiga pulmamajja. Nad istusid parsil, üks neist liigutas ennast pruudi tantsitamise ajal ning ajas tolmu alla. Pruut aevastas korra ja teise ning kolmanda aevastuse peale ütles inimesest abimees: “Jumal õnnistagu!”, mille peale haldjad pidid kaduma. Jenny reaktsioon sellele muistendile oli: “Vananaiste jutt!” Ta arvab, et uskumus pruudi röövimisest on selgitatav naise käitumise muutumisega peale pulmi, kuna tal on raskusi uues staatuses kohanemisega.

Kokkuvõte

Eelnevalt esitatud usundilise pärimuse sisu analüüs ühe nüüdisaja iiri naissoost traditsioonikandja repertuaari põhjal näitab, et usk üleloomulikku surnusse on tema tänase maailmapildi oluline osa. Selle kaalu on tõstnud kodu ja kohalik keskkond, mis suhtus soosivalt usundilisse pärimusse. Siiski suhtub ta kodu ja kogukonna vastavasse pärimusse kriitiliselt: mõnda osa kollektiivses lokaalses traditsioonis säilitatud uskumustest aktsepteerib ta täielikult, osa heidab ta kõrvale või ilmutab ülejäänud aspektide suhtes ambivalentsetust. Ta usub kindlalt surmaendeid, kodukäijat ja kuradit. Haldjaisu suhtes ta hoiakud aga varieeruvad, ulatudes kindlast usust haldjamaailma olemasolusse kahtlustega tembitud suhtumiseni haldjarahva päritolusse, saatusesse ning sotsiaalsesse organisatsiooni. Kõva kahtluse alla seab ta inimeste röövimise haldjate poolt. Jutustaja uskumused ja muistendid, millel on rangelt kohalik koloriit, on siiski kooskõlas nii gaelikeelsete kui ingliseerunud (inglise keelele üeläinud) iiri ning ühtlasi Euroopas laiemalt tuntud kollektiivse pärimusega. Meie jutustaja on intelligentne ja analüüsivõimega naine, kelle jaoks usk üleloomuliku eri külgedesse vajab vaagimist: ühte osa sellest tuleb tänapäeval arvesse võtta rahvausundi jätkamisel, et ületada usundi pörkimine uue aja mõtlemisega.

Tõlkis Mare Kõiva

Kirjandus ja märkused

1. Cross, T. P. Motif Index of Early Irish Literature. Bloomington, Indiana, 1952. Eriti osa A-F. Vt ka O'Rahilly. Early Irish History and Mythology. Dublin, 1946.
2. Cronin, J. The Anglo-Irish Novel. Belfast, 1980. XIX ja XX sajandi alguse ingliskeelsete folkloorikogude ja folkloori puudutavate uurimuste ülevaade leidub R. M. Dorsoni eessõnas Sean O'Sullivan'i Folktales of Ireland. London, 1966, pp V-XXXII. Tuntud anglo-iiri kirjaniku W. B. Yeatsi poolt kasutatud folkloori motiive ja teemasid on analüüsinud Thuente, M. H. Yeats and Irish Folklore. London, 1980, New Jersey, 1981.
3. Vt viide 2, Dorson; Almqvist, B. Irish Folklore Commission - Achievement and Legacy. Béaloideas 1977-1979, nr 45-47, pp 6-26.
4. Dublini Ülikooli iiri rahvaluule osakonna käsikirjalisest rahvaluulearhiivist leia-me sellele kinnitust, samuti erinevatest piirkondadest kogutud publitseeritud haldjapärimusest, nagu S. Ó hEochaidh, Máire Ní Néill, Séamas Ó Catháin Sí-Scéalta ó Thír Chonaill. Dublin, 1977; S. Ó Duilearga. Leabhar Shéain Uí Chonaill. Dublin, 1977, pp 291-322, 434-440, 484-488. (ingl k resümee); S Ó Catháin (ed). Scéalta Chois Cladaigh. Stories of Sea and Shore. Dublin, 1983.
5. Vt S. Ó Súilleabháin. A Handbook of Irish Folklore. Dublin, 1942, Detroit, 1970, eelkõige pp 440-519.
6. Lysaght, P. A Tradition Bearer in Contemporary Ireland. In: Storytelling in Contemporary Societies. Tübingen, 1990, pp 199-214; Lysaght P. Fairy Lore from the Midlands of Ireland. In: Narvaez, P. (ed). The Fairy Faith: New Fairy Lore Essays.
7. Vt viide 3, Almqvist.
8. Vt viide 5, Ó Súilleabháin, p 216 ja iiri rahvaluule osakonna arhiivis leiduvat aineleondit, kust saab ülevaate surmaennete mitmekesisusest Iirimaa. Kuidas uskumus-ed on spetsiaalselt seotud surmaennetega, vt ka Almqvist, B. The Death Forebodings of Saint Óláfr, King of Norway and Rögnvaldr, Earl of Orkney. Béaloideas, 1974-1976, nr 42-44, eriti pp 23-38. Osasid surmaendeid iiri pärimuses puudutab Lysaght, P. The Banshee. The Irish Supernatural Death-Messenger. Dublin, 1986.
9. Lysaght, P. 1. juuni 1976 üleskirjutus, lindistus.
10. Vt viide 9.
11. Vt viide 9.
12. Vt viide 8, Lysaght, 1986.
13. Lysaght, P. üleskirjutus 1, 1976.
14. Lysaght, P. üleskirjutus, lindistus 20, 18. august 1989.
15. Vt viide 5, mitmeid Ó Súilleabháini alajaotusi. 1970, pp 244-250. Surnu tagasi-tulek.
16. Lysaght, P. üleskirjutus, lindistus 1, 1976.
17. Honko, L. Memorates and the Study of Folk Beliefs. In: Journal of the Folklore Institute. 1964, nr 1, pp 16-17.
18. Lysaght, P. lint 20, üleskirjutus 18. 9. 1989.
19. Lysaght, P. lint 1, üleskirjutus 1976.
20. Lysaght, P. lint 7, üleskirjutus 1981.
21. Gaeli keeles *Is libhse an lá, is linne an oíche*; saksa keeles: *Der Tag ist dein, die Nacht ist mein*. Vt Hoffman-Krayer, H., Bächtold-Stäubli, H. Handwörterbuch des

- Deutschen Aberglaubens. VI. Berlin, Leipzig, 1934-1935. p 776.
22. Lysaght, P. lint 7, 1981.
 23. Lysaght, P. lint 8, juuli 1981.
 24. Lysaght, P. lint 6, 1981.
 25. Vt viide 24.
 26. Vt viide 24 ja Christiansen, R. Th. The Migratory Legends. Helsinki, 1958, nr 4030 "Surnud ema külastab lapsi."
 27. Vt viide 26.
 28. Lysaght, P. lint 20, 1989.
 29. Vt iiri rahvaluule osakonna arhiivis leiduvast aineloendist *turcathé/kalkun*.
 30. Lysaght, P. lint 6, 1981.
 31. Vt motiivi 303.3.3.1.1. Kurat koerana. Thompson, S. Motif-Index of Folk-Literature. 1-6. Copenhagen, 1955-1958; Tubach, F. C. Index Exemplorum. A Handbook of Medieval Religious Tales. FFC 204. Helsinki 1969, nr 1538, 1568, 1644, 1813; ka Woods, B. A. The Devil in Dog Form: A Partial Type-Index of Devil Legends. University of California. Folklore Series. Nr 11, Berkeley and Los Angeles, 1959; vt ka Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens. IV. S 484.
 32. Lysaght, P. lint 7, 1981.
 33. Vt iiri rahvaluule osakonna arhiivi aineloendist *Diabhail* (kurat); Ó hEochaidh, S., Ó Laoire, L. L. An Diabhail i Seanchas Thír Chonnaill' (The Devil in Donegal Lore). Béaloideas. 1989, nr 57, p 4 (nr 6). Inglise keeles p 74, nr 6, märkused p 102.
 34. Vt viide 33.
 35. Rowland, B. Animals with Human Faces. A Guide to Animal Symbolism. London, 1974, pp 51-52.
 36. Lysaght, P. üleskirjutus, lint 7, 1981.
 37. Lysaght, P. üleskirjutus, lint 6, 1981.
 38. Vt viide 31, Thompson, motiiv 4; Tubach, 745, 2238.
 39. Vt viide 31, Thompson, 303.6.1.5. Kurat ilmub kaardimängijate juurde.
 40. Vt viide 26, Christiansen, pp 24-28.
 41. Lysaght, P. üleskirjutus, lint 1, juuni 1976. Selle muistendi kohta iiri traditsioonis vaata É Ní Anluain. An Cearrbhach agus an Diabhail: ML 3015 in Éirinn (The Gambler and the Devil: ML 3015 in Ireland). Student essay in Department of Irish Folklore.
 42. Lysaght, P. üleskirjutus, lint 1, 1976.
 43. Vt. märkust 31.
 44. Lõuna-Wexfordis on selles kontekstis kasutatav laul: "Arise Bonnie Lassy, We'll Bundle and Go" (IFC 107:387), kuid paremini on tuntud gaelikeelne laul "Cailín deas crúite na mbó" ("Ilus piimatüdruk"). Piirkonniti tuntakse seda kui "neetud laulu", mida mõnes kohas oli keelatud laulda.
 45. Lysaght, P. üleskirjutus, lint 7, 1981.
 46. Béaloideas, 1971-1973, nr 39-41, p 95.
 47. Vt märkus 4.
 48. Vt von Sydow, C. W. Övernaturliga vasen. Nordisk Kultur XIX. Folketro. Stockholm, 1935, 91-159; vt ka Hultkrantz, Å. The Supernatural Owners of Nature. 1961.
 49. Vt viide 26, Christiansen, R. Th., pp 109-113.